

УДК 811.161.2'373.72:81'23

ТЕМАТИЧНА ГРУПА ФО „ВЕРБАЛЬНА АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ” В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Грозян Н.Ф.

Розвиток кожної науки має певну закономірність, поступовість і логіку, що може бути представлено низкою еволюційних етапів процесу пізнання. Перші шаблі наукового аналізу не можна визначити інакше як інтуїтивні, такі, що спираються лише на окремі моменти загального уявлення про певне явище, на гіпотезу, наукове передчуття або передбачення. Часом потрібно є праця кількох поколінь дослідників, які іноді належать до цілком віддалених ділянок людських знань, щоб, зрештою, представити явище в усій його загальності й системності. Фразеологічна ідеографія не є винятком.

Вступ до проблеми. Посилення інтересу науковців до системного вивчення фразеології ставить перед дослідниками проблему ідеографічного опису фразеологічного складу мови (див. праці: А.М. Емірової [1], І.О. Іонової [2], О.М. Каракуці [3], С.І. Кравцової [4], Т.В. Крисенко [5], Ю.Ф. Прадіда [6], П.О. Редіна [7], Л.М. Рязановського [8], Н.В. Щербакової [9] та ін. учених). Однак слід сказати й про те, що проблеми фразеологічної ідеографії в більшості праць названих авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженням інших аспектів фразеології, унаслідок чого аналізу підлягали лише окремі поняттєві поля, покриті ФО, не враховувалися дані таких наукових дисциплін, як філософія, психологія тощо. У вітчизняному мовознавстві теоретичні та практичні проблеми вирішення окремих фразеологічних мікро- та макросистем були предметом спеціального дослідження в монографії Ю.Ф. Прадіда “Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)” [6]. Отже, перші кроки на шляху розв'язання складної багатопланової проблеми ідеографічного опису ФО зроблено.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики.

Мета пропонованої статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць (ФО), загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну природу (всі вони позначають вербальну агресивну поведінку людини), зробити ідеографічну характеристику цих ФО й описати їх семантичні особливості із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук.

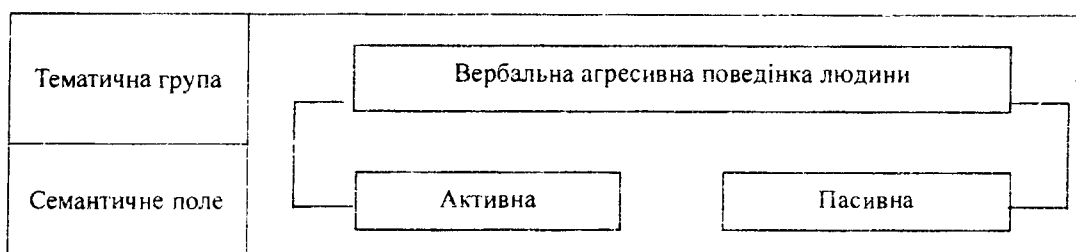
Експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років і представлена працями психологів Московського університету. Психосемантика – це галузь психології, але вона має також яскраво виражений міждисциплінарний аспект, тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості [дет. про це див.:10]. У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень

**ТЕМАТИЧНА ГРУПА ФО „ВЕРБАЛЬНА АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ” В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Отже, як зазначає П.А. М'ясоїд: “Психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями” [11, с. 66]. У свою чергу, одержані нами результати дослідження можуть стати допоміжним матеріалом у розв'язанні цілої низки проблем, досі не з'ясованих психологічною наукою.

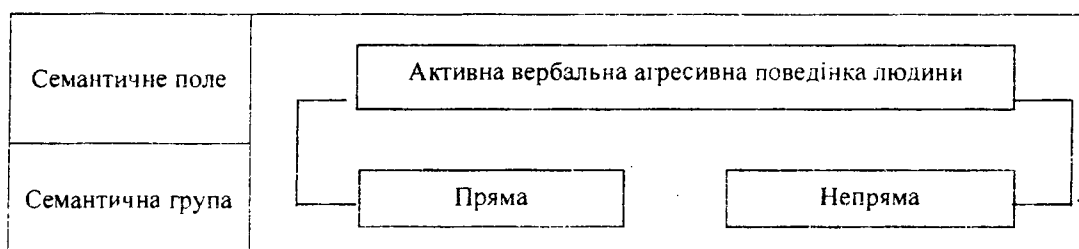
“Агресія (від лат. *aggredi* – нападати) – індивідуальна чи колективна поведінка, дія, направлена на нанесення фізичної чи психологічної шкоди, збитків або на знищення іншої людини чи групи людей” [12, с. 9]. На думку вчених-психологів, агресивна поведінка людини може варіюватися від демонстрації неприязні й недоброчливості до словесних образ, а також до застосування грубої сили [13, с. 405]. Психологи визнають існування різних типів агресії [14, с.29-32; 13, с.405-406]. У цьому складному питанні прийнятною, на наш погляд, є класифікація агресії за Бассом [13, с. 29], який вважає, що агресивну поведінку людини можна описати за трьома шкалами: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Семантичний аналіз ФО, що об'єднуються в тематичну групу ФО (ієрархічна структура ідеографічної класифікації подається за Ю.Ф. Прадідом [6, с. 40]) “Вербальна агресивна поведінка людини”, дає підстави запропонувати таку структуру тематичної групи ФО (див. схему 1):

Схема 1. Структура тематичної групи ФО “Вербальна агресивна поведінка людини”

Активна вербальна агресивна поведінка людини, у свою чергу, поділяється на пряму й непряму. Як свідчить фразеологічний матеріал, структура семантичного поля ФО має вигляд (див. схему 2):

Схема 2. Структура семантичного поля ФО “Активна вербальна агресивна поведінка людини”

Семантична група ФО “Пряма активна вербальна агресивна поведінка людини” складається з синонімічних рядів ФО із такими значеннями:

і) ганьбити кого-небудь: *виволочити в багні*. [Христя:] *Буде вже! Досить назнуцалися з мене! Досить навтішались! Виволочили в багні ... та йще вам мало?* (С. Васильченко); *обкидати (обливати, поливати і т. ін.) / обкидати (облити, полити і т. ін.) брудом (болотом, гряззю, грязюкою, багном і т. ін.)*. – *Ти ще відповіси за такі слова і за те, що дівчину облив поміями і що силу приклав ...* (В. Вільний); *квациати (квацияти) дьогтем*.

Колись він умів *гнути* чи *пригинати* добрих майстрів і розумників, а тепер доводилося задовольнятися тим, що їхню славу *квацяв дьогтем* ... (М. Стельмах) тощо;

2) лаяти: *кресати* словами. *Щось, чути, на наймичку головач креше* словами (П. Козланюк); *обкладати* словами, [як компресами]. *Анархісти уперто не хотіли злизати* [з грузовика] і чогось чекали, *обкладаючи* свого шофера словами як компресами (Ю. Яновський); *давати* / *дати* *нагінку* (наганяй); *дати* *нагінки*. *Старшина Багіров одного разу дав йому... такої нагінки, що Хамі вона зосталася, видно, в пам'яті надовго* (О. Гончар) тощо;

3) насміхатися: *брати* / *взяти на бас* (на баса). *Цього, брате-товаришу, не візьмеш на баса* (М. Рудь); *брати* / *взяти на Бога*. *Христия ніяк не могла второпати – жартують із нею, беруть на Бога чи правду кажуть?* (Є. Гуцало); *брати на клини* (на клин, діал. на кли). – *Степан часто дивувався цьому своєму почуттю, цій, як її називають учені люди, сентиментальності. Скажи – не повірять, насміються, візьмуть на клини* (М. Олійник) тощо;

4) змучити (завдавати моральних страждань): *варити* (вिवарювати) / *вिवарити* *воду* *Я зосталася при панії як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду* (Марко Вовчок); *вимотувати* (висотувати) / *вимотати* (висотати) / *взимати*. *Не знаєте, що мені ваша школа ось тут – о, що ви мені всі жили вимотали* (А. Пастушенко) тощо.

На позначення непрямої активної вербальної агресивної поведінки людини вживаються ФО зі значенням обмовляти кого-небудь, розпускати плітки про когось: *кидати* / *кинути болотом* (болото, гряззю і т. ін.). *Не сумніваюся, що знайдуться такі, що ... позаочі будуть кидати на мене болотом* (І. Франко); *переливати* (перемолоти, перетерти і т. ін.) *кісточки* (кістки, до кісток і т. ін.). *Перемелювати мої кісточки?* – сказав [шеф-повар] незлобивим баском і опромінив хлопців таким добрим, батьківським, усміхом, що їм від сорому позаціплювало (Ю. Бедзик) тощо.

Дослідження психологів дають підстави поділити пасивну вербальну агресивну поведінку людини на пряму й непряму. Як свідчить фразеологічний матеріал, структура семантичного поля ФО „Пасивна вербальна агресивна поведінка людини” має такий же вигляд, як і структура семантичного поля ФО „Активна вербальна агресивна поведінка людини”.

На позначення прямої пасивної вербальної агресивної поведінки людини вживаються ФО зі значеннями:

1) мовчати (відмовлятися розмовляти з іншою людиною): *[ані] ні слова*. *Хотілося їй [мачусі] криків болю, лайки; оправдання своїх знуцань, а дівка, мов на злість, – ні слова ніколи* (Г. Хоткевич); *набирати* / *набрати води в рот*. – *Ти, розумнику, в рот води набрав чи губи зашив?* – строго допитується тато (М. Стельмах); *не випустити* (не пустити) *[ні (ані, і)] пари* (слова) *з вуст*. *Неженцев демонстративно показав спину, не пустивши й пари з вуст* (А. Хорунжий); *проковтнути* (затягти, затягнути) *язика* (язик). – *Билися?* – допитується він. – *Ти що, язик проковтнув? Чи не хочеш розмовляти зі мною* (А. Дімаров) тощо;

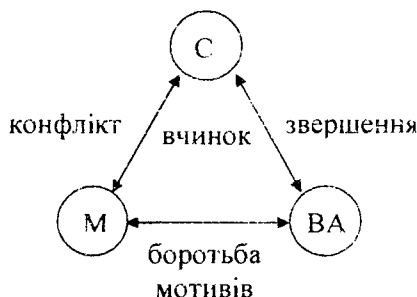
2) не реагувати на зауваження: *що* (як) *горохом об стінку* (о стіну) *кидати*. *Я не раз говорила Михайлові, але до нього говорити, – однаково, що горохом об стінку кидати* (І. Вільде); *ні* (ані) *мур-мур*. – *Мене зло розібрало – упрохувати її. Ти, кажу, по золоту ходитимеш, а вона ні мур-мур* (Є. Гуцало) тощо.

Семантичне поле “Непряма пасивна вербальна агресивна поведінка” передається ФО зі значеннями:

1) відкрито не виявляти свого невдоволення: *кивати пальцем у чоботі*. *Критикували агронома на правлінні, а він кивав пальцем у чоботі* [ФСУМ, с.368]; *давати* / *дати* (скрутити) *дулю через кишенью*. *Коли він мене посварив, я дав йому дулю через кишенью* [ФСУМ, с. 211] тощо.

Досліджений матеріал засвідчує, що на позначення вербальної агресивної поведінки людини ФО передають: 1) повний вчинковий акт (ВА); 2) неповний ВА. При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої підстави) [дет. про це див.: 15, с. 190]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА:

ТЕМАТИЧНА ГРУПА ФО „ВЕРБАЛЬНА АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ” В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ

С – ситуація
М – мотивація
ВА – вчинковий акт

Проілюструємо ці положення конкретними прикладами:

– *Ти ще відповіси за такі слова і за те, що дівчину облив помиями і що силу приклав ...* (В. Вільний);

[Христя:] *Буде вже! Досить назчуцалися з мене! Досить навтішались! Виволочили в багні ... та ще вам мало?* (С. Васильченко);

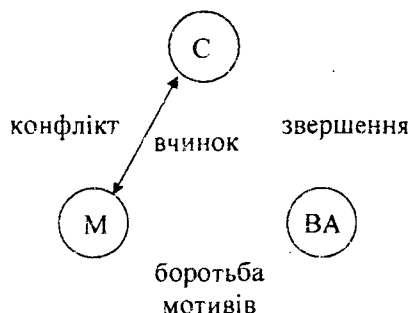
Начко... вперши безтямний погляд у мигаючі перед ним різнобарвною хвилею пари, обкидав Регіну найгіршими епітетами (І. Франко);

– *А той [Польський] мене доїв, той мене в землю втоптав!* – і *Порох знову заходив по хаті* (Панас Мирний);

Як приїхав з дідом секретар, та як викликав Гаркушу прямо з постелі в контору, та як узев його в шори (І. Рябокляч).

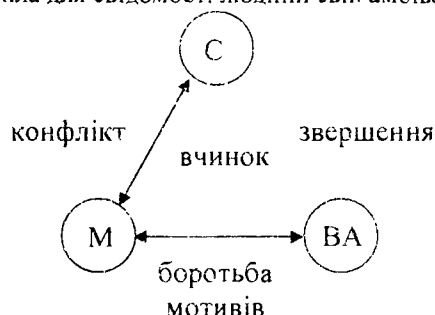
ФО *облив помиями, виволочили в багні, обкидав найгіршими епітетами, в землю втоптав, узев в шори* передає, що ВА звершився, практична дія вчинку відбулася – дівчину обмовили, Гаркушу і Регіну облаяли, Пороха і Христю несправедливо образили, зганьбили.

Проаналізований матеріал свідчить, що повні ВА на позначення вербальної агресивної поведінки людини передаються великою кількістю ФО (близько 65 % від усього загалу ФО на позначення злочинної поведінки людини). 35 % дослідженого фразеологічного матеріалу на позначення вербальної агресивної поведінки людини передають неповні ВА. Наявність ситуації чи ситуаційного конфлікту, що тільки переходить у мотивацію, передається ФО: *Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися* (В. Стефаник). ФО *змішати з болотом* передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише перший момент вчинку – ситуація (пани тоді вирішували, принижувати людину чи ні):

У міру розгортання мотивації в її складності, амбівалентності (роздвоєності) інколи вчинковий акт як реальна дія затримується і притупляється воля до його здійснення.

Мотивація ще не втратила для свідомості людини свій амбівалентний характер:

Христя ніяк не могла второпати – жартують із нею, беруть на Бога чи правду кажуть? (С. Гуцало). ФО *беруть на Бога* передає наявність ВА, а вузький контекст вказує на те, що ВА неповний, а фіксується лише другий момент вчинку – мотивація (Христя перебуває в стані пригнічуючих амбівалентних почуттів: чи насміхаються з неї, чи правду кажуть).

Отже, ідеографічна класифікація ФО на позначення агресивної поведінки людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології. Тематична група ФО „Вербальна агресивна поведінка людини” складається з двох семантичних полів ФО “Активна вербальна агресивна поведінка людини”, “Пасивна вербальна агресивна поведінка людини”. Кожне поле складається з двох семантичних груп ФО: “Пряма активна вербальна агресивна поведінка людини”, “Непряма активна вербальна агресивна поведінка людини”; “Пряма пасивна вербальна агресивна поведінка людини”, “Непряма пасивна вербальна агресивна поведінка людини”. Найчисленнішою виявилася семантична група ФО “Пряма активна вербальна агресивна поведінка людини”, яка передається чотирма синонімічними рядами.

Висновки. ФО на позначення вербальної агресивної поведінки людини передають як повні, так і неповні ВА. Семантика ФО реалізується переважно у вузьких контекстах. Таким чином, ФО слугують особливими мовними формами фіксації значень психологічних понять.

Дослідження окремих фразеологічних мікросистем створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, внесе корективи щодо розширення та поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості.

Перелік умовних скорочень

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Список літератури

1. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Автореф. дис.... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1989. – 41 с.
2. Ионова И.А. О лексико-грамматической квалификации субстантивных фразеологизмов со значением качественной оценки лица // Русский язык в школе. – 1977. – № 3. – С. 82-85.
3. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом “душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.
4. Кравцова С.І. Стилiстична характеристика фразеологічних одиниць із значенням кількості // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 11. – С. 22-25.
5. Крисенко Т.В. Фразеологічні одиниці зі значенням говоріння в прагматичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 17 с.

**ТЕМАТИЧНА ГРУПА ФО „ВЕРБАЛЬНА АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ” В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ І ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Редін П.О. Семантична характеристика фразеологізмів із значенням часу // Українське мовознавство. – К.: Вища школа, 1987-1. – Вип. 14.
8. Рязановский Л.М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: Темпоральная фразеология. – СПб.: Изд-во Петерб. ун-та, 1997. – 200 с.
9. Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні: Авторсф. дис. ... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 18 с.
10. Петренко В.Ф. Основы психосемантики: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 400 с.
11. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
12. Психология: словарь / Под общ. ред. Л.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 495 с.
13. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1998. – 440 с.
14. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 2000. – 352 с.
15. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь. 1999. – 632 с.

Поступила до редакції 14.03.2005 р.